

تاریخ دریافت: ۹۶/۰۵/۰۹

تاریخ پذیرش: ۹۶/۰۸/۰۶

ترجمه انگلیسی این مقاله نیز تحت عنوان:

Investigating effective factors on formation, development, and collapse of Ojan Islamic city, according to comparative studies on sources and archaeological excavations

در همین شماره مجله به چاپ رسیده است.

معماری ایلخانی در بستره دو شهر تاریخی اسلامی اوجان و سلطانیه

رحیم ولایتی*

همایون رضوان**

قادر ابراهیمی**

چکیده

در این مقاله مقایسه فضاهای شهری و یافته‌های باستان‌شناسی شهر اوجان و شهر تاریخی سلطانیه و جزئیات داده‌های این دو شهر مورد مطالعه قرار گرفته است. ساختار اولیه شهر اوجان متعلق به سده‌های ۵ تا ۶ هجری و مصادف با دوره حکومت سلجوقیان در ایران بوده است و انتخاب این شهر به عنوان شهری حکومتی ایلخانان در سده‌های ۷ و ۸ هجری موجب آبادانی و رونق آن را تا اواخر دوران صفوی فراهم آورد. شهر سلطانیه نیز که پایه‌های اولیه آن توسط ارغون (۶۹۰-۶۸۳ ه ق) نهاده شده بود به طور جد در زمان سلطان محمد خدابنده (۷۱۶-۷۰۳ ه. ق) ساخته شده و به عنوان پایتخت ایلخانان انتخاب شده است. در این تحقیق مقایسه فضاهای شهری اوجان و سلطانیه براساس یافته‌های باستان‌شناسی این دو شهر مسئله اصلی این مقاله است و علت ساخت سلطانیه براساس نقشه از پیش طراحی شده مورد بررسی قرار گرفته است و هدف از آن مستند نگاری شهرسازی آن دو شهر ایلخانی است. روش تحقیق در این مقاله بر پایه مطالعات کتابخانه‌ای و نتایج پژوهش‌های میدانی این دو شهر ایلخانی انجام شده و آگاهی ما را نسبت به تاریخ سیاسی-اجتماعی بافت فضاهای شهری و معماری و المان‌های فرهنگی شهرهای اوجان و سلطانیه می‌افزاید.

واژگان کلیدی

اوجان، سلطانیه، سلجوقی، ایلخانی، معماری.

*. استادیار باستان‌شناسی دانشگاه تهران. نویسنده مسئول velayati@ut.ac.ir

** دکتري باستان‌شناسی. معاونت دانشجویی دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه تهران. homayonrezvan@yahoo.com

*** پژوهشگر دکتري باستان‌شناسی. دانشگاه محقق اردبیلی ebrahimiqader@gmail.com

مقدمه

شهر تاریخی و باستانی اوجان از جمله شهرهای مهم دوره ایلخانان (اقامتگاه تابستانی خاندان شاهی ایلخانی) است که در جنوب شهر امروزی بستان آباد واقع در آذربایجان شرقی قرار دارد و در دوره غازان خان ایلخانی بازسازی و مورد استفاده قرار گرفته است. بنا بر گفته منابع تاریخی این شهر قبل از دوره ایلخانی به خصوص در دوره سلجوقیان هم وجود داشته است. این شهر در پی حوادث مختلف از جمله زلزله و جنگ‌های متعدد نتوانسته موجودیت خود را به عنوان یک شهر مهم و استراتژیک حفظ کند و تنها در دوره ایلخانی است که این شهر به شکوه و رونق شایسته خود دست می‌یابد. هر شهر یا بنای تاریخی معرف بخشی از وضعیت سیاسی، مذهبی و اجتماعی است که در پی تغییر و تحولات سیاسی به وجود آمده است، یکی از مهم‌ترین تحولات اجتماعی دوره ایلخانی پیدایش شهرهایی با ماهیت هنر معماری و شهرسازی خاص است (ولایتی، ۱۳۹۶).

از جمله این شهرها اوجان است که با هزینه حکومت ایلخانی و با تلاش وزرای ایرانی آن دولت ساخته شد، کالبد و جان‌مایه شهری اسلامی به خود گرفت. شهر وقفی اوجان در تداوم و نقطه اوج رونق ساخت بناهای عمومی و نظامی و حکومتی دوره ایلخانی بود که به تختگاه و محل پرورش شاهزادگان ایلخانی نیز تبدیل شده بود. احتمالاً این شهر کوچک که به آن «شهرک» نیز می‌توان اطلاق کرد مجلل‌ترین و باشکوه‌ترین تختگاه ایلخانان و تجلی‌گاه شکوه و عظمت و یادآور «دستاوردهای مهم سیاسی» آنها در منطقه آسیای غربی بوده است. بنابراین با توجه به اهمیت شهرسازی در طول دوران ایلخانی، در این مقاله سعی شده است تا براساس ارایه مستندات باستان‌شناختی و تاریخی به چگونگی تأسیس و شکل‌گیری این شهر و شهر سلطانیه پرداخته و تأثیر نهاد سیاسی و قدرت بر اوضاع اجتماعی و فرهنگی ایران در دوره ایلخانی با محوریت شهرهای اوجان و سلطانیه مورد تحلیل و بررسی قرار گیرد. در این راه ضمن کاوش و گمانه‌زنی در محدوده شهر تاریخی اوجان برای تعیین عرصه و حریم شهر با استفاده از مطالعه برش‌ها و عملیات خاکبرداری برای طرح‌های عمرانی و همچنین از نتایج بررسی‌های باستان‌شناسی منطقه بستان آباد استفاده شد (همان). شهر سلطانیه نیز مورد بررسی پیمایشی قرار گرفت و با اتکا بر منابع مکتوب و گزارش کاوش‌های انجام شده مورد مطالعه قرار گرفت.

مقایسه فضاهای شهری اوجان و سلطانیه براساس یافته‌های باستان‌شناسی برای آگاهی از سیر تکامل شهرسازی ایلخانی است. سؤال اساسی این تحقیق این است که چرا سلطانیه با نقشه از پیش طراحی شده ساخته شده، ولی شهر اوجان در

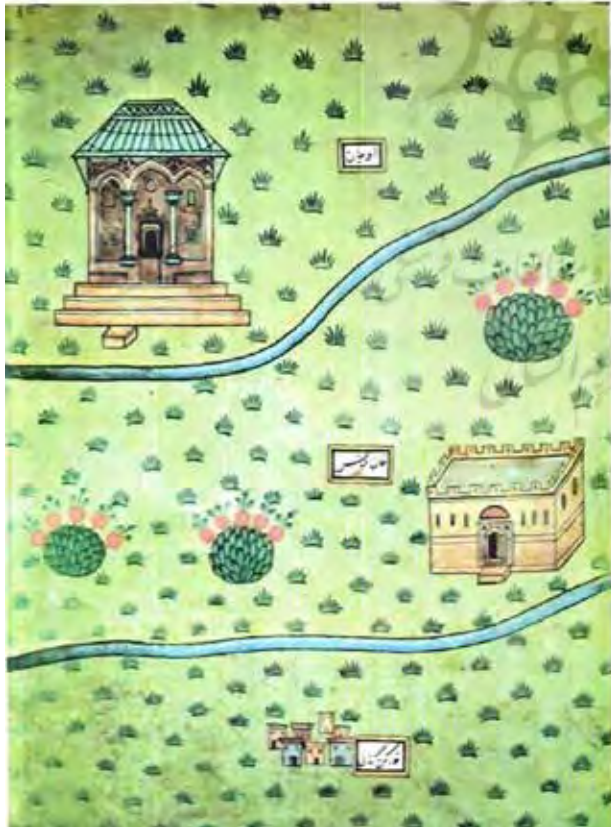
چهارچوب نقشه شهر سلجوقی باسازی و نوسازی می‌شود. هدف از این تحقیق مستندنگاری شهرسازی ایلخانی براساس یافته‌های پژوهش‌های جدید است. روش تحقیق در این مقاله استفاده از نتایج پژوهش‌های میدانی و کتابخانه‌ای است.

اوجان در بستر مدارک تاریخی

در تاریخ وصاف آمده است که این شهر در سال ۶۹۸ ه.ق به دستور غازان خان با عنوان «شهر اسلام اوجان» ساخته شده است (وصاف الحضرة، ۱۳۳۸: ۲۳۱). رشیدالدین فضل‌الله در کتاب تاریخ مبارک غازانی چندین بار از شهر اوجان سخن به میان آورده است و درباره جشن بزرگ غازان خان در اوجان شرح کوتاهی را آورده است (همدانی، ۱۳۸۸: ۱۳۷). اما حمدالله مستوفی توصیف نسبتاً کامل‌تری از این شهر ارایه می‌کند: «آن را بیژن بن گیو بن گودرز ساخت و غازان خان تجدید عمارتش کرد؛ از سنگ و گچ بارو کشید و شهر اسلام خواند و دارالملک ساخت. هوایش سرد و آبش از کوه سهند جاری است، حاصلش غله و بقولات و میوه بود. اوجان از اقلیم چهارم است و آن را از توابع ناحیت مهران‌رود (تبریز) شمرده‌اند. مردمش سفید چهره و شافعی مذهب‌اند. دور باروی غازانی سه هزار گام (۲ کیلومتر مربع) بود. هوایش سردست و آبش از کوه سهندست و با حاصل شهر به وقف ابواب البر غازانی تعلق دارد...» (مستوفی، ۱۳۶۲: ۱۲۷). در کتاب حبیب‌السیر اثر غیاث‌الدین حسینی معروف به خواند میر آمده است: «در سال‌های بین ۷۴۰ تا ۸۰۶ هجری قمری، حوادث مهمی در اوجان روی داد تا این که امیر تیمور هنگام عزیمت به تبریز چند روز در قصر غازانی اوجان به استراحت پرداخت و علما و سادات و عرفای تبریز در مجالس مباحثه در حضور وی شرکت کردند. در سال ۸۲۳ ه.ق قره‌یوسف ترکمان، در اوجان از دنیا رفت. در سال ۸۳۹ ه.ق در شهر اوجان فرمانروایی آذربایجان از طرف شاهرخ به امیر جهان‌شاه واگذار شد. فرمانروایان ترکمانان و صفویه مدت‌ها در قصر غازانی در اوجان مجالس عیش و نوش داشتند (خواندمیر، ۱۳۳۳: ۴۸۹). اما در روزگار فرمانروایان بعدی آذربایجان، حوادث و جنگ‌های خونین متعددی اوجان را در معرض انهدام و ویرانی قرار داد که امروزه از آن همه آبادانی و زیبایی فقط یک رودخانه بنام «اوجان چای» و دو دهستان بنام «اوجان شرقی و غربی» در جغرافیا شهر بستان آباد دیده می‌شود. یکی از دقیق‌ترین توصیفات از شهر اوجان را اولیاء چلبی سیاح معروف تُرک ارایه کرده است. اولیای چلبی که در سال ۱۰۵۰ ه.ق در زمان سلطنت شاه صفی از آذربایجان دیدن کرده بود و شهر اوجان را از نزدیک دیده، آن را چنین توصیف کرده است: "این شهر در زمان قدیم بسیار بزرگ بوده لیکن در حکومت و استیلای هلاکوخان خراب و ویران

براساس منابع تاریخی در این دوره گنبد و تاسیسات وابسته به آن ابواب البر، خانقاه، مدرسه دارالشفاء و دارالضیافه، خیابانها و دکاکین و سایر اجزای شهر ساخته شد. به نظر می‌رسد در طول حیات الجایتو همه عمارات شهر تکمیل نشد و جانشین وی ابوسعید نیز به تکمیل بنای شهر علاقه‌ای نشان نداد و بنای شهر سلطانیه ناتمام ماند (اصفهانیان و خزائلی، ۱۳۸۱: ۶۷). به جرات می‌توان سلطانیه را از منحصر به فردترین شهرهای جهان به حساب آورد. زیرا اولاً، از جمله شهرهای جدیدالتأسیس دوران اسلامی است. در ثانی، همچنان‌که شهری ایرانی است، از جمله پایتخت‌های امپراطوری عظیمی است که مغولان در گستره وسیعی از جهان به وجود آورده بودند. ثالثاً، تنها شهری در سرزمین‌های شمال غرب ایران است که با دستور و نقشه‌ای حکومتی احداث شده است. رابعاً، شهری اسلامی است که در دوران تاریخی حاکم بر اروپا (قرون وسطی) فرم و نظام یافته است. خامساً آنکه مطالعه این شهر می‌تواند اطلاعات بسیار قابل استفاده‌ای از شهرسازی دوره ایلخانی، فرهنگ آنها، اقتصادشان، و ساختار اجتماعی ایشان و آداب و رسوم و همچنین چگونگی تعامل

شده و اهالی آن به تبریز کوچ کرده‌اند. بعد از هلاکوخان در سال ۶۹۶ ه.ق. غازان خان قلعه‌این شهر را تعمیر و ترمیم کرده است. در دامنه کوه اوجان قلعه مربع شکلی وجود دارد. محیط این قلعه دو هزار گام (۱/۵ کیلومتر مربع) است. به طرف شرق یک در آهنی دارد. قلعه بقدر سه هزار خانه گلی، هفت باب مسجد، سه حمام و هفت مهمانسرا و ۶۰۰ دکان دارد (اولیا چلبی، ۱۳۱۴). همچنین نصوص مطراقچی در کتاب سلیمان نامه شرح مصور منازل مسیر لشکرکشی سلطان سلیمان عثمانی از استانبول به سمت غرب ایران را آرایه کرده است، وی خطاط، نقاش و مورخ بوده است و توصیف وی از اوجان نیز به صورت مصور است (مطراقچی، ۱۳۷۹: ۷۷). مهم‌ترین بخش کتاب عبارت است از مینیاتورهایی از شهرهای مختلف که از نظر نمایش ترکیب عناصر شهر و فضابندی آنها در ارتباط با هم و آرایه نمونه‌هایی از تاریخ معماری منطقه دارای ارزش فراوان هستند. مینیاتور شهر اوجان یکی از مصورات مطراقچی در کتاب خود است (تصویر ۱). گی لسترنج جغرافیدان غربی نیز در کتابش به این شهر اشاره دارد: "اوجان در ساحل یکی از شاخه‌های سمت چپ جنوب رودخانه سراوشهر سراب واقع است. در زمان ایلخانیان غازان خان به تجدید عمارت آن همت گماشت". نام این شهر در کتاب لسترنج آمده که از راه میانه ده فرسنگ (۶۰ کیلومتر) تا تبریز مسافت دارد (لسترنج، ۱۳۷۴: ۱۷۵).

تصویر ۱. فضاهای معماری شهر اسلامی اوجان در مینیاتور مصور در کتاب بیان المنازل مطراقچی. مأخذ: مطراقچی، ۱۳۷۹: ۸۸

تاریخ شکل‌گیری شهر اوجان و سلطانیه ایلخانی

مغولان که از سال ۶۵۴ تا ۷۵۰ هجری قمری پس از سقوط خوارزمشاهیان زمام امور کشور ایران را بدست گرفتند، و با تثبیت خود صلح و امنیت نسبی به وجود آوردند. وضعیتی که زمینه را برای بهبود ساختار سیاسی و اقتصادی شهرهای ایران فراهم کرد. سیاست کشور داری ایلخانیان ایجاب میکرد که پایتخت خود را در شمال غرب کشور مستقر نمایند و براساس همین سیاست سه پایتخت ایلخانی در ایران (مراغه، تبریز و سلطانیه) در این بخش از ایران قرار گرفته‌اند. تا زمان حکومت ارغون (۶۹۰-۶۸۳ ه. ق) کوشش ایلخانیان و کارگزاران آنان در شهرهای مختلف به تحکیم سلطه دستگاه سلطنتی و بر انداختن مدعیان حکومت معطوف می‌شد. لذا فرصتی برای جبران ویرانیهای اسلاف خود نداشتند و این مهم زمانی محقق شد که دستگاه حکومتی تا اندازه‌ای آرامش یافت. اطلاعات تاریخی حکایت از آن دارند که ارغون شاه پس از رسیدن به سلطنت دستور داد در منطقه "شر و یاز" واقع در موقعیت فعلی سلطانیه شهری بنا کنند که ساخت و ساز آن تا زمان سلطان محمد خدا بنده (۷۱۶-۷۰۳ ه. ق) ادامه یافت و در دوره او شهر آماده بهره برداری شد (رضوان و کریمیان ۱۳۹۶: ۱۷).

کتاب مطراچی از ساختارهای معماری مهم موجود در این شهر کمک شایانی به شناسایی موقعیت این شهر گمشده می‌کند. امروزه این محوطه به نام کولر در شمال روستای اشرف آباد در ساحل شرقی رودخانه «اوجان چای» در موقعیت جغرافیایی به طول ۲۵-۴۹-۴۶ درجه شرقی و عرض ۳۷-۳۵-۴۸ درجه شمالی و در ارتفاع ۱۷۸۷ متر از سطح دریا قرار گرفته است. محوطه دالی دره‌سی نیز به فاصله یک کیلومتری محوطه کولر و چسبیده به آن قرار دارد. متأسفانه امروزه خط راه آهن در حال احداث، این محدوده را به دو نیم تقسیم کرده و خسارات جبران ناپذیری به محوطه وارد کرده است (ولایتی، ۱۳۸۵ و ۱۳۹۵)؛ (تصویر ۲).

سکه ایلخانی شهر اوجان: از یافته‌های باستان‌شناسی مهم این محوطه سکه مسی است. این سکه در بررسی باستان‌شناسی مرحله دوم بستان آباد از روی محوطه اوجان کشف شد. و پس از آرایه آن به موزه ملی، ضمن پاک‌سازی توسط کارشناسان آن موزه مشخص شد متعلق به دوره ایلخانی و قرن ۷ یا ۸ است. بر روی سکه نوشته ضرب تبریز نیز خوانده می‌شود (همان)؛ (تصویر ۳).

• جای‌گیری فضاهای شهر اوجان براساس مطالعات باستان‌شناسی: محوطه شهر اوجان همانند سایر شهرهای باستانی ایران، متشکل از سه بخش ارگ، رض و شارستان بوده که تعیین محل دقیق آنها نیاز به انجام کاوش‌های باستان‌شناختی گسترده در محوطه دارد (به نظر می‌رسد محدوده ارگ دارای بارویی به شکل مربع بوده است. این قسمت که به شکل

مردم ایران با آنها و تأثیر و تأثرشان از یکدیگر را به ما باز شناساند (رضوان و کریمیان، ۱۳۹۶: ۱۸). اما شهر اوجان که خیلی قدیم‌تر از سلطانیه بوده و در نزدیکی جاده تبریز به میانه در سه کیلومتری شهر بستان‌آباد امروزی قرار دارد. از قرن ششم آباد بوده است، که در اثر حمله مغول شهر اوجان نیز ویران می‌شود و تا زمان غازان‌خان به همان حالت ویران باقی می‌ماند. بنابر گزارش منابع تاریخی غازان در سال ۶۹۸ ه.ق فرمان ساخت شهر جدیدی بنام شهر اسلام را صادر کرد. وسعت باروری شهر که غازان ساخت سه هزار گام بود و در هسته مرکزی شهر غازان برای خود خرگاهی زرین و با آلات و ادوات مناسب ساخت و بقیه بزرگان و امرا هر یک به ساختن بوستان‌ها و ایوان‌ها و خانه و کشیدن دیوارها و افراشتن بازارها اقدام کردند. این شهر برای مدتی در دوران غازان مقام پایتختی یافت اما بعد از مرگ غازان و پس از ساخته شدن شهر سلطانیه شهر از رونق سابق افتاد به گونه‌ای که ابوالفدا در سال ۷۲۱ ه.ق اوجان را شهری کوچک ذکر کرده است (اصفهانیان، خزائی ۱۳۸۱: ۶۶).

شهر تاریخی اوجان در آینه‌ی یافته‌های باستان‌شناختی شناسایی محل شهر تاریخی اوجان براساس بررسی باستان‌شناختی منطقه بستان‌آباد در سال ۱۳۹۲ انجام گرفته است. توصیف‌های آرایه شده از شهر اوجان در متون تاریخی و جغرافیایی با خصوصیات محوطه باستانی موجود در غرب شهرستان بستان‌آباد همخوانی دارد و مینیاتور مصور در

تصویر ۲. موقعیت محوطه کولر و دالی دره‌سی نسب به روستای اشرف آباد. مأخذ: google earth

و نابود شده است. هر دو قبرستان براساس فرم و ساختار ایلخانی می باشند. ساختار سنگ قبرها به صورت پشته ای بوده و در مصالح آنها از خشت‌های خام و یا پخته مربع شکل استفاده شده است. این نوع قبور در گورستان‌های دوره ایلخانی ایران بسیار رواج داشته است (همان)؛ (تصویر ۵).

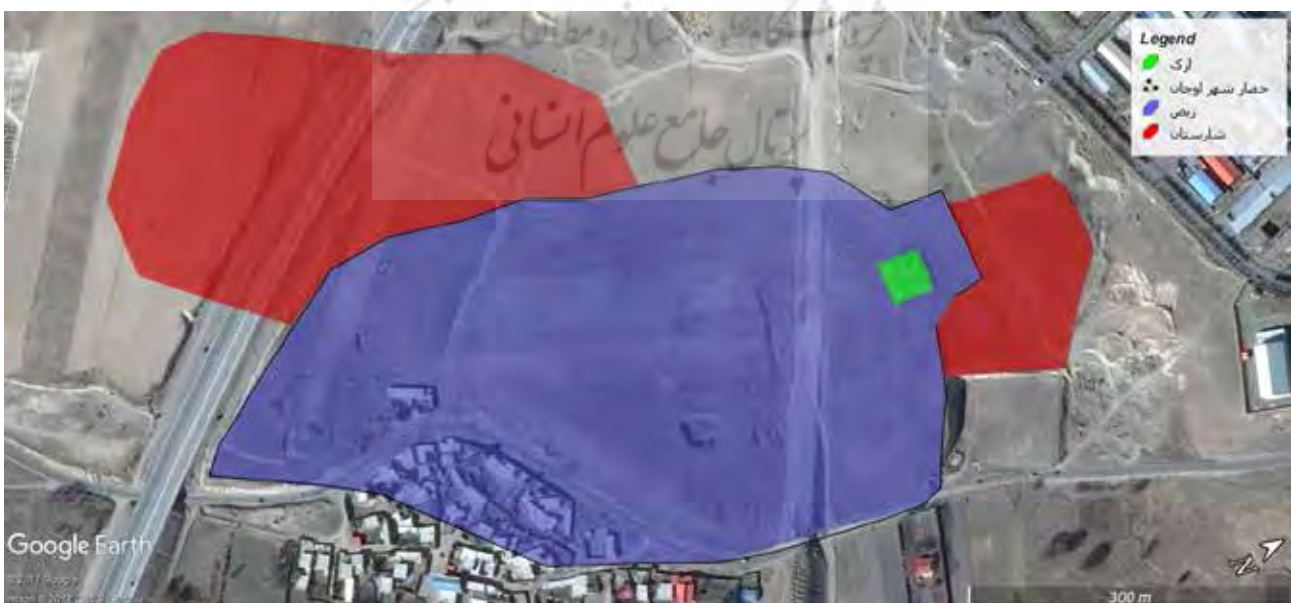
• آثار معماری دو برج آرامگاهی در داخل شهر تاریخی اوج و یک برج آرامگاهی در شمال غرب : در جنوب شرق و جنوب شهر تاریخی اوجان دو برج آرامگاهی با پایه مدور کشف شد، که یک برج آرامگاهی دیگر نیز در ۲ کیلومتری شمال غرب شهر اوجان و در شمال غرب شهر فعلی بستان آباد که در حین بررسی باستان‌شناسی مرحله سوم بستان آباد قبلاً شناسایی و معرفی شده بود. برج هر سه آرامگاه کاملاً تخریب شده و فقط سرداب آرامگاه مدور آنها باقی مانده است. مصالح بکار رفته در پایه برج‌های آرامگاهی سنگ رودخانه‌ای با ملات ساروج است. در کف برج دریچه‌ای به عنوان ورودی تعبیه شده است. از مقدار آجرهای سالم و خرد شده و کاشی‌های خرد شده سیاه و آبی فراوان در اطراف برج‌های آرامگاهی مشخص است، که این تزیینات در دیوار برج‌های بکار رفته بود که در اثر تخریب شهر آنها نیز کاملاً تخریب شده است. (همان) وضعیت کنونی این اثر و ویژگی‌های ظاهری آن اطلاعات کافی در خصوص گاهنگاری این مقابر در اختیار قرار نمی‌دهد و در نتیجه تعیین تکلیف این اثر نیاز به کاوش‌های باستان‌شناختی بیشتر و تکمیل مطالعات در این قسمت از شهر دارد. لازم به توضیح است که ساخت مقابر مدور در قرون میانی اسلامی منطقه رایج بوده که مقابر شیخ حیدر

تصویر ۳. سکه ایلخانی مکشوفه از محوطه کولر. مأخذ : ولایتی، ۱۳۹۲.

تپه‌ای مخروطی شکل با مقطعی بیضی شکل است، حدود ۱۰ متر بالاتر از زمین‌های اطراف قرار دارد. بقایای دیوارهای سنگی ارگ با ملات گچ و آهک به قطر متوسط یک متر بر اثر حفاری‌های قاچاقچیان در این قسمت دیده می‌شود. بقایای سطحی محوطه نشان می‌دهد که احتمالاً محل کوشک یا کاخ در جنوب غربی ارگ (طبق نقاشی چلبی در شمال غرب ارگ است) و به فاصله تقریبی ۱۰۰ متری آن و داخل حصار بوده است (ولایتی و همکاران، ۱۳۹۴: ۸۴)؛ (تصویر ۴).

• قبرستان‌های ایلخانی غرب و شرق محوطه : بر روی محوطه شهر تاریخی اوجان دو قبرستان بزرگ ایلخانی در جنوب شرقی و غربی آن مورد شناسایی قرار گرفته است. متأسفانه هر دو قبرستان مورد تخریب شدید قرار گرفته و تقریباً بخش بزرگی از آنها نابود شده است. قبرستان غربی به دلیل احداث شهرک صنعتی مورد تخریب قرار گرفته و قبرستان جنوب شرقی به دلیل احداث اتوبان تبریز - زنجان به شدت تخریب

تصویر ۴. موقعیت و وضعیت شکل‌گیری قسمت‌های مختلف فضای شهری شهر اوجان. مأخذ : google earth

تصویر ۵. موقعیت گورستان‌های شکل گرفته در پیرامون شهر اوجان. مأخذ: ولایتی، ۱۳۹۵.

گسترش یافت. این تکنیک به اشکال مختلف بسط داده شد. از حکاکی خطوط باریک بر سطح سفال و گاه بر سطح گلابه، تا تراشیدن گلابه و سفال. نتیجه نهایی، سطح برجسته‌ای با ظرافت و پیچیدگی‌های خاص، به خصوص در مورد ظروفی بود که حکاکی برای تأکید بر کنتراست رنگ‌ها به کار می‌رفت و نقش‌ها را برجسته‌تر می‌کرد (تصویر ۷).

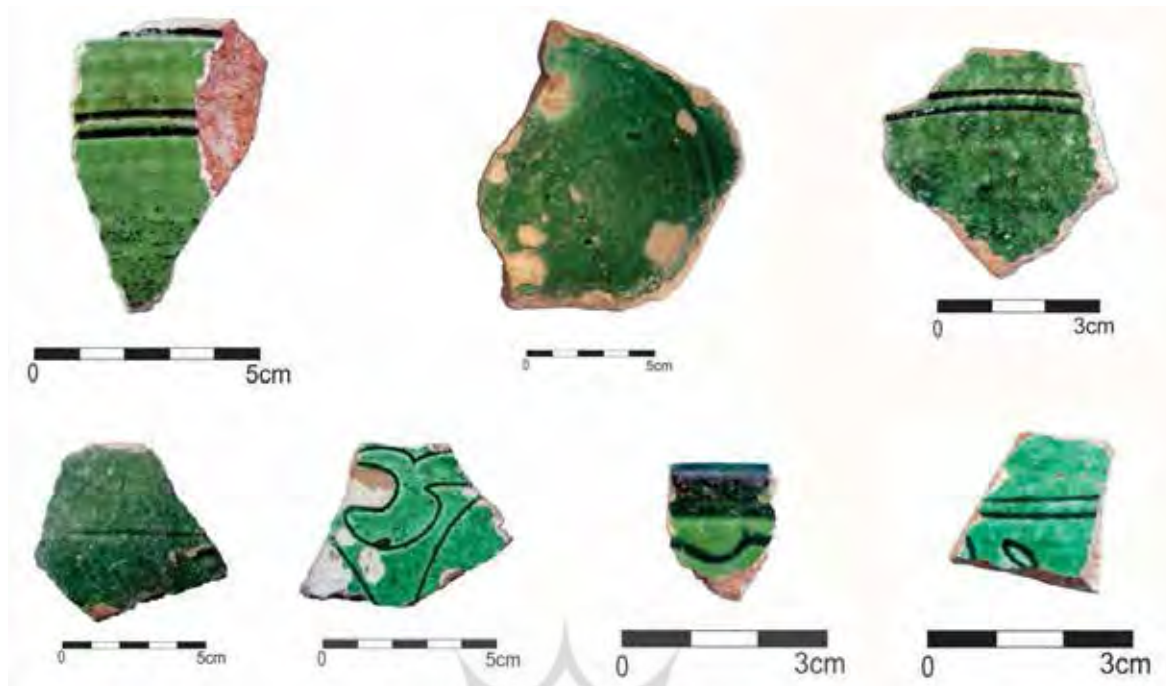
نخستین تکنیک در متون قدیمی «اسگرافیاتو» نامیده و در ظروف لعاب لکه‌ای عباسی یافت شده در سامرا دیده شده، و

مشکین شهر (ترابی طباطبایی، ۱۳۵۵)، گنبد سرخ مراغه (کیانی، ۱۳۹۳)، گنبد الله الله شیخ صفی در اردبیل از آن جمله اند (تصویر ۶).

سفال‌های یافته شده از بررسی و کاوش و گمانه زنی شهر تاریخی- ایلخانی اوجان: سفال‌های شناسایی شده شهر اوجان از دوره سلجوقی شامل سفال‌های اسگرافیاتو و آقکند است. حکاکی بر سطح سفال یکی از تکنیک‌های اولیه و رایجی بود که توسط سفالگران مسلمان در دروان میانه

تصویر ۶. موقعیت آثار معماری دو برج آرامگاهی سلجوقی یا ایلخانی شهر تاریخی اوجان. مأخذ: google earth.

تصویر ۷. نمونه سفال‌های اسگرافیاتو بدست آمده از شهر تاریخی- ایلخانی اوجان. مأخذ: ولایتی، ۱۳۹۶.

در کتاب‌های Ceramic The Islamic World, Islamic Pottery به قطعه سفال تاریخ‌داری از نوع، آقکند اشاره دارد که در موزه اسلامی برلین نگهداری شده و دارای تاریخ ۵۲۸ هجری / ۱۱۳۴ میلادی است. گروه سفالینه نقش‌کننده آقکند را به قرن ۱۲ میلادی نسبت می‌دهد (Fehervari, 2000: 81)؛ (تصویر ۸).

از سفال‌های شاخص دیگر دوره ایلخانی شهر اوجان سفال‌های قالب زده این دوره هستند. این نوع تزیین را روی سفال‌های بدون لعاب کوچکتر به تقلید از ظروف فلزی روی سفال‌هایی که سطح کاملاً کرووی ندارند استفاده شده است (توحیدی، ۱۳۷۸ : ۲۵۹). سفال‌های با نقش قالب‌زده از سفال‌های رایج در سده پنجم هجری قمری (همان: ۲۶۴) بوده که در سده‌های ششم و هفتم نیز ساخت آن ادامه پیدا می‌کند (همان : ۲۷۱)؛ (تصویر ۹) بررسی فضاهای شهری سلطانیه برای مقایسه با شهر اوجان: شهر سلطانیه دارای الگویی مخصوص به خود بوده و در مطالعه فضاهای آن سه بخش درونی، میانی و بیرونی را می‌توان تشخیص داد. بخش درونی (ارگ شهر)، مجموعه‌ای بود که عناصر اصلی شهر شامل مسجد جامع و بازار و عناصری نظیر مدرسه، حمام و... را در خود جای می‌داد (رضوان و کریمیان ۱۳۹۶: ۱۴۰)؛ (تصویر ۱۰).

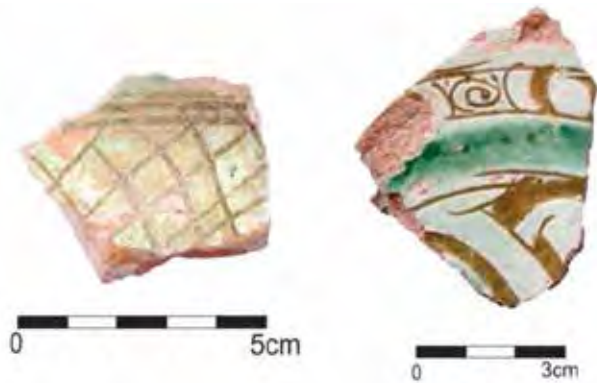
• باروی شهر سلطانیه: پس از برج‌ها و قلاع برون شهری، بارو

پس از آن به شیوه‌ی کار سفالگران سامانی نیشابور و سمرقند بدل شده است. اسگرافیاتو در ظروف منسوب به آمل نقش و نگارهای بسیار زیبا و تزیینی پیدا کرد و ظروف آقکند به اوج خود رسید (گروه، ۱۳۸۴: ۱۰۱). «اسگرافیاتو از کلمه ایتالیایی گرفته شده که به معنای خراش دادن است و بر تکنیکی در سفالگری اسلامی اطلاق می‌شود که در آن شیء با لعاب گلی نازک پوشانده می‌شود و سپس طرح بر روی آن، قبل از لعاب اصلی، حکاکی می‌شود» (ویلسن آلن، ۱۳۸۳: ۱۶). با توجه به بررسی‌ها کنگاور، تخت سلیمان، آمل، آقکند، سوگند زنجان، سلطانیه، قزوین و همدان به عنوان مراکز ساخت آنها عنوان شده است (توحیدی، ۱۳۷۸: ۲۶۹)؛ اطلاعات بیشتر مراجعه شود به کامبخش فرد، ۱۳۷۹: ۴۵۹؛ (Lane, 1965: 25 ; Fehervari, 2000: 81). نمونه دیگری از سفال‌های شهر اوجان سفال دوره سلجوقی آقکند است. روستایی به نام آقکند در منطقه‌ای واقع میان زنجان، تبریز و اردبیل، خاستگاه گروه بزرگی از نمونه‌های سفالی تاریخ ایران اسلامی است. این نوع سفال با تکنیک نقش‌کننده ساخته شده که در آن شیء با روکش گلی نازک پوشانده می‌شود و سپس طرح بر روی آن، قبل از لعاب اصلی، حکاکی می‌شود. بیشتر تزیین این گروه شامل نقش بزرگ جانوری در مرکز و نقش گیاهی در پس زمینه است که با لعاب‌های سربی به رنگ‌های زرد، سبز و قهوه‌ای تزیین شده‌اند. گزا فهروری،

دارد". دریکو از تیم باستان‌شناسی ایتالیا بقایایی از حصار را یافته است. این تناقض را باید این طور توجیه کنیم که در نقشه اولیه شهر با حصار طراحی شده بوده است و بخش‌هایی از آن راهم ساخته بودند ولی با مرگ الجایتو ناتمام مانده است و مقدار ساخته شده نیز در زمان حمله تیمور به شهر، ویران شده است (همان).

• ارگ شهر: ارگ در لغت به معنای قلعه‌ای کوچک در میان برج و باروی شهر یا در میان قلعه‌ای بزرگ آمده است. شروع ساخت ارگ سلطانیه به فرمان ارغون (۶۸۳-۶۹۰ ه) پدر الجایتو بود. پس از ارغون الجایتو به ساخت قلعه و شهر پرداخت، مورخین در باره قلعه اشاراتی دارند: "... در مرکز دور شهر قلعه مربع عالی اساس انشاء کرد؛ درون قلعه ابواب البری مشتمل بر چند مواضع عالی از مدارس و خانقاه و دارالشفای و دارالضیافه و دارالحفاظ. بنابراین در میان برج و باروی سلطانیه قلعه‌ای است از سنگ تراشیده که خوابگاه اولجایتو سلطان است و دیگر عمارت در آنجاست و دور قلعه آن دو هزار گام بود" (مستوفی، ۱۳۳۶: ۶۰)؛ (تصویر ۱۰).

• برج و باروهای ارگ شهر سلطانیه: شکل ارگ مربع مستطیل به ابعاد ۲۹۱/۵ متر در اضلاع شمالی و جنوبی و ۳۱۹/۵ متر

تصویر ۸. نمونه سفال‌های سلجوقی آتکند بدست آمده شهر تاریخی اوجان. مأخذ: ولایتی، ۱۳۹۶.

و دیوار شهر دومین عامل حفاظتی محسوب می‌شود. اکثر سیاحان و جهانگردانی که شهر را دیده‌اند شارستان را بدون حصار و بارو ذکر کرده‌اند از جمله کلاویخو، شاردن و دلاواله ولیکن الثاریوس می‌نویسد: "... درست نیم مایل مانده به شهر طرف راست جاده‌ای که به همدان منتهی می‌شود هنوز یک برج و دروازه سنگی که باید متعلق به شهر باشد وجود

تصویر ۹. نمونه سفال‌های قالت زده رایج دوره ایلخانی که احتمالاً قبل از این دوره هم در منطقه رایج بوده است. مأخذ: ولایتی، ۱۳۹۶.

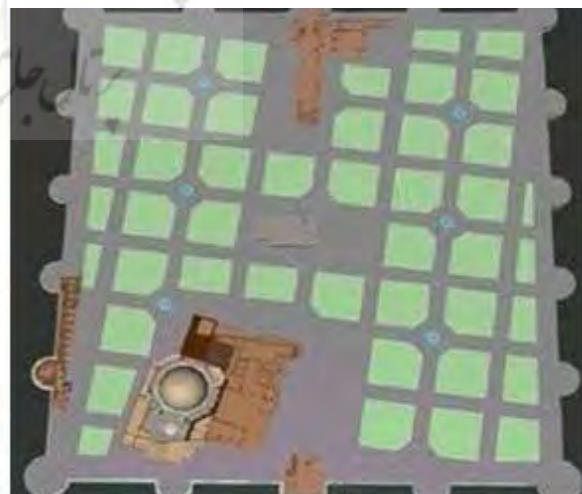
مطراچی نیز تنها یک دروازه مشاهده می‌شود، با این حال در کاوش‌های باستانشناختی هر دو دروازه در راستای یکدیگر، در اضلاع شمالی و جنوبی کشف شده‌اند. این دروازه‌ها در وسط اضلاع شمالی و جنوبی، به شکل بیرون آمده از بارو با ابعاد ۲۲/۳۰ در ۱۲/۱۰ متر که از نظر ساخت با برج و بارو متفاوتند قرار دارند (رضوان و کریمیان، ۱۳۹۶: ۱۵۰).

ویژگی‌های شهرسازی سلطانیه در مقایسه با اوجان

شهر سلطانیه با نقشه‌ای از پیش طراحی شده و منطقه‌ای که برای ساخت آن انتخاب شده بود و با تمام نیازهای زندگی مغولان سازگاری داشت، ساخته شده بود (اشپولر و برتولد، ۱۳۸۴: ۵۷). این شهر که در زمان ارغون مقدمات اولیه ساخت آن انجام پذیرفت، اما به دلیل مرگش ساخت آن انجام نگرفت. اما جانشین او اولجایتو دستور به ساخت شهر را داد تا یکی از آرزوهای ارغون خان مغول را به مرحله اجرا گذارد و دستور داد بنای شهر سلطانیه برای انتقال پایتخت از تبریز آغاز شود. وی سلطانیه را به شهر کامل تبدیل کرد و تلاش بسیار کرد تا آن را گسترش دهد و مقبولیت عام برای آن فراهم آورد. اما این شهر پس از مرگ اولجایتو رو به انحطاط نهاد و فقط آرامگاه مجلل خودش بر فراز دشت سلطانیه از آن باقی ماند (نقره‌کار و همکاران، ۱۳۹۱: ۵۹). بنابراین شهر سلطانیه را می‌توان از نظر مقایسه با سایر شهرهای ایلخانی، مهم‌ترین شهرها و پایتخت‌های دوره ایلخانی دانست. زیرا این شهر در زمان اوج قدرت و ثبات حکومت ایلخانان در ایران بنا شده است.

در اضلاع شرقی و غربی است که مساحت درونی آن حدود ده هکتار است، ۱۶ برج در پیرامون آن شناسایی شد که برج‌های گوشه به قطر ۲۳/۱۰ متر و سایر برج‌ها دارای قطری معادل ۱۷/۵ متر هستند، طول باروها در فواصل برج‌ها متغیر و میانگین ۴۷ متر هستند. نقاشی و طرح مطراچی که تا اندازه‌ای فضای چیدمان و منظر داخلی ارگ را به نمایش گذاشته است، حاوی نکاتی چند است: ۱- ارتفاع برج‌ها (۱۶ برج) از باروها بیشتر و هردو دارای مزغل برای تیراندازی هستند. ۲- باروها در قسمت داخلی به صورت طاقنما، نماسازی شده‌اند. ۳- بر روی نمای خارجی یکی از برج‌ها تزیینات کاشی‌کاری مشاهده می‌شود که مهر تأییدی بر نوشته‌های مورخان و یافته‌هایی از حفريات پیرامون حصار قلعه است. ۴- ورود و خروج جریان آب جاری به وسیله کانال‌ها به منظور ایجاد منظری زیبا و برآوردن مصارف مورد نیاز. ۵- فضا سازی بین ساختمان‌ها و پر کردن آن به وسیله درختان. ۶- تجمیع ساختمان‌ها در کنار گنبد، که احتمالاً همان ابواب البر باشند (همان)؛ (تصویر ۱۱).

• خندق و دروازه‌های شهر سلطانیه: به طوری که در نوشته‌های مورخین و سیاحان اشاره شده است پیرامون ارگ را خندقی فرا گرفته بوده است. در سال ۱۳۶۴ در عملیات کاوش ترانسه ۹ در ابعاد ۲۰ در ۱ متر در قسمت جنوبی تربت خانه در خارج بارو حفر شد و در فاصله ۲۵ متر از بارو آثار و نشانه‌های خندق (گل ولای و لجن) مشاهده شد. در متون تاریخی به یک دروازه آنهم در ضلع شمالی ارگ اشاره شده است. در طرح

تصویر ۱۰. پلان ارگ سلطانیه و بخشی از برج و بارو شهر با استفاده از سنگ تراش داده شده. مأخذ: رضوان و کریمیان، ۱۳۹۶: ۱۴۵.

و یاقوت و همکاران، به آن صراحت داشتند و تاریخ و صاف تأسیس بازار را به غازان خان نسبت داده و معلوم می‌کند که قبل از تجدید بنای شهر بازاری وجود داشته. به گفته سیاح عثمانی که تعداد مغازه‌های بیرون قلعه ۶۰۰ باب بوده به اضافه کاروانسراها و حمام‌ها دلیل گویا به فعالیت تجاری این شهر است (مدرس، ۱۳۸۴: ۶).

با توجه به اینکه شهر اوجان در سر چهارراه شهرهای فلات مرکزی ایران، تبریز، اردبیل، مراغه قرار گرفته بود، احتمالاً در دوره سلجوقی و بعداً در دوره ایلخانی از مراکز مهم تبادل تجاری و داد و ستد بوده است. چون معاملات آن روز هم بیشتر به صورت مبادله کالا به کالا انجام می‌گرفت و در جریان اقتصادی یک شهر بی اثر نبوده و روی این مبنا بیش از همه گفتارها سخن از بازار و مراکز داد و ستد و مراکز استراحت از قبیل کاروان سرا و حمام و مسجد شهر اوجان مطرح می‌شود زیرا که حیات یک شهر بلکه یک کشور با اقتصاد و تجارت آن زنده است.

غازان خان تمام شهر ویران شده اوجان را در تاریخ ۶۹۸ ق از نو بنا کرد و بازارها و حمام‌های جدیدی در آنجا ساخت. همچنین در حکایت سیزدهم جامع التواریخ رشیدی آمده است: پادشاه اسلام (غازان خان) استادان فاخر و مهندسان ماهر را امر فرمودند تا خرگاهی زرین و تختی زرین با آلات

همچنین تفاوت این شهر با سایر پایتخت‌های دوره ایلخانی در این است که شهر تازه تأسیس بوده و با سبک الگوی مورد نظر خود ایلخانان ساخته شده و مانند پایتخت‌های دیگر قبلاً مرکزیت شهری نداشته که در دوره ایلخانی به آن الحاقاتی افزوده شود و یا مانند شهرها و شهرک‌های که در این دوره ساخته شده‌اند نیز نیست. زیرا اهمیت و جایگاه پایتختی آنرا از سایر شهرهای ساخته شده در این دوره متمایز می‌کند. به همین دلیل با مطالعه دقیق ساختار این شهر و مقایسه با دیگر شهرهای ساخته در دوره ایلخانی و همچنین پایتخت‌های دیگر این حکومت می‌توان مهم‌ترین عناصر شهری و همچنین سبک و ساختار شهرهای دوره ایلخانی را کاملاً مشخص کرد (طالب نیا و نجفی ۱۳۹۴). بنابراین چمنزارهای سلطانیه که جزء مناطق ویژه و توقفگاه‌های مطلوب چادر نشینان مغول به شمار می‌آمد. برای ساخت شهری نمونه برای پایتختی ایلخانان الجایتو انگیزه دیگری نیز داشت و آن تفکر به یادگار گذاشتن نام نیکو از خود و حیات جاودانی از طریق ساخت بناهای ماندگار بود (نقره‌کار و همکاران، ۱۳۹۱: ۵۵).

ویژگی‌های شهرسازی اوجان در مقایسه با سلطانیه
براساس منابع تاریخی بازاری در شهر اوجان وجود داشته

کانال آب که
به خندق می
ریزد

یکی از دروازه
های ارگ

آثار کاشی
کاری بر روی
یکی از برجها

تصویر ۱۱. طرح مطراچی از ارگ شهر سلطانیه که بر روی یکی از برجها آثار کاشی‌کاری مشاهده می‌شود. مأخذ: مطراچی، ۱۳۷۹: ۱۳.

در نظر گرفتن موقعیت قلعه و کوشک سلطنتی شهر تاریخی اوجان هیئت کاوش محدوده عرصه و حریم شهر اوجان را از شمال به شهرک صنعتی و از شرق به انتهای جاده اسفالته محلی و از جنوب به محدوده اتوبان تبریز - زنجان و از غرب به تپه ماهورهای پایین برج دیدبانی شهر پیشنهاد می‌کند (همان)؛ (تصویر ۵).

و ادوات مناسب در اوجان بنا کنند و مدت سه سال گروهی انبوه در آنجا مشغول بودند که اواخر ذی‌العقد سنه احدی و سبع‌مابه بناهای شهر به اتمام رسید و در آن میان کوشک‌ها و برج‌ها و حمام‌ها و عمارات عالیه در میان شهر تجدید بنای مربع تساوی الاضلاع ساخته شد (کی‌نژاد و بلالی، ۱۳۹۰: ۱۸۶).

براساس کاوش و داده‌های گمانه‌های تعیین عرصه و حریم با

نتیجه‌گیری

- اوجان شهری بوده با قدمت دوره سلجوقی که در دوره ایلخانی به منظور استفاده خاندان سلطنتی به عنوان بیلاق باز سازی و ترمیم شده است.
- اما شهر سلطانیه در دوره ایلخانی با نقشه از پیش تعیین شده به منظور پایتختی با اهداف سیاسی و مذهبی با استفاده از مهندسی‌ن ماهر و چیره دست آن زمان که تجارب بسیار خوبی از باز سازی اوجان و ساخت ربع رشیدی داشتند به شکل شهری کاملاً مدرن از اساس بنیان نهاده شده است.
- همچنین سلطانیه به دلیل جایگاه پایتختی خود یک شهر تمام عیار سیاسی، مذهبی و اقتصادی است با همه تجهیزات لازم ولی اوجان جایگاه یک شهر بیلاقی و تجاری بومی و منطقه را داراست.
- نوآوری ساخت و ایجاد مجموعه وقفی "ابواب البر" در هر دو شهر در بخش مرکزی (ارگ) از ویژگی‌های مهم در طراحی شهری این دوره به شمار می‌رود.
- شباهت‌هایی هم در طراحی فضاهای معماری و استفاده از مصالح در ساخت و بازسازی و نوسازی این دوشهر دیده می‌شود. از جمله استفاده از قلوه سنگ و ساروچ و آجر و کاشی‌های خاص این دوره، ساخت قلعه یا ارگ مرکزی که در سلطانیه مربع شکل با خندقی پیرامون آن است ولی در اوجان شکلی نزدیک به دایره دارد. دارا بودن حصار از مشترکات دیگر این دو شهر به حساب می‌آید.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
رتال جامع علوم انسانی

فهرست منابع

- امیر احمدی، بهرام. ۱۳۷۰. اوجان (قسمت اول). رشد آموزش جغرافیا، (۲۵ و ۲۶) : ۴۹-۵۳.
- اشپولر، برتولد. ۱۳۸۴. تاریخ مغول در ایران. ت : میر آفتاب، محمود. تهران : نشر علمی فرهنگی.
- اصفهانیان، داود و علیرضا خزانلی. ۱۳۸۱. شهرهای تازه بنیاد در دوره ایلخانی. نامه انجمن، (۶) : ۷۰-۶۰.
- اولیاء چلبی، محمد ظلی بن درویش. ۱۳۱۴. اولیاء چلبی سیاحتنامه سی. استانبول : اقدام مطبع سی.
- ترابی طباطبائی، جمال. ۱۳۵۵. آثار باستانی آذربایجان، ج ۲: آثار و ابنیه تاریخی شهرستان‌های اردبیل، ارسباران، خلخال، سراب، مشکین شهر، مغان. تبریز : نشر ترابی طباطبائی.
- توحیدی، فائق. ۱۳۷۸. فن و هنر سفالگری. تهران : انتشارات سمت.
- پاکزاد، جهان‌شاه. ۱۳۹۲. تاریخ شهر و شهرنشینی در ایران از آغاز تا دوران قاجار. چاپ دوم. تهران : انتشارات آرمانشهر.
- حسینی، غیاث‌الدین (خواند میر). ۱۳۳۳. حبیب‌السیر فی اخبار افراد بشر. ج ۴. تصحیح محمد دبیر سیاقی. با مقدمه جلال‌الدین همایی. تهران : نشر خیام.
- رضوان، همایون و کریمیان، حسن. ۱۳۹۶. سلطانیه : ظهور و سقوط یک پایتخت. تهران : نشر جهاد دانشگاهی.
- کامبخش فرد، سیف‌الله. ۱۳۸۰. آثار تاریخی ایران. تهران : نشر مؤسسه تعاون سازمان میراث فرهنگی.

- کی نژاد، محمدعلی و بلالی اسکویی، آزیتا. ۱۳۹۰. بازآفرینی ربع رشیدی براساس متون تاریخی. تهران : نشر متن.
- کیانی، محمد یوسف. ۱۳۶۵. نظری اجمالی به شهر و شهرنشینی در ایران. تهران : انتشارات ارشاد اسلامی.
- کیانی، محمدیوسف. ۱۳۹۳. تاریخ هنر معماری ایران در دوره اسلامی. تهران : انتشارات سمت.
- گروه، ارنست ج. ۱۳۸۴. سفال اسلامی، جلد هفتم از گزیده ده جلدی مجموعه هنرهای اسلامی. گردآوری ناصر خلیلی. ت : حائری، فرناز. تهران : نشر کارنگ.
- طالب نیا، پویا و نجفی، ارض اله. ۱۳۹۴. عوامل شکل گیری وعناصر شهرهای دوره ایلخانی. همایش ملی معماری وشهرسازی بومی ایران. یزد : ۱۳ اسفند ۱۳۹۴، موسسه معماری و شهرسازی سفیران مهرازی با همکاری دانشگاه علم و هنر یزد.
- لسترنج، گی. ۱۳۷۷. جغرافیای تاریخی سرزمین های خلافت شرقی. ت : عرفان، محمود. تهران : نشر علمی و فرهنگی.
- مستوفی، حمدالله. ۱۳۳۶. نزه القلوب. به کوشش محمد دبیر سیاقی. تهران : طهوری.
- مستوفی، حمدالله. ۱۳۶۲. نزه القلوب. به اهتمام و تصحیح گای لیسترانج. تهران : نشر دنیای کتاب.
- مطراچی، نصح. ۱۳۷۹. بیان منازل. ترجمه و تعلیق رحیم رئیس نیا. تهران : سازمان میراث فرهنگی کشور.
- همدانی، خواجه رشیدالدین فضل الله. ۱۳۸۸. تاریخ مبارک غازانی. به تصحیح کارل یان. تهران : نشر پرشس.
- ولایتی، رحیم. ۱۳۹۴. مکان یابی شهر ایلخانی اوجان براساس منابع تاریخی وبررسی های باستان شناختی (مطالعه محوطه های کولر ودالی درسی در شهرستان بستان آباد). مجله باغ نظر، (۳۴) : ۹۲-۸۳.
- ولایتی، رحیم. ۱۳۹۵-۱۳۸۵. گزارش بررسی باستان شناسی منطقه بستان آباد (چهار مرحله). با همکاری سازمان میراث فرهنگی صنایع دستی و گردشگری استان آذربایجان شرقی و دانشگاه تهران.
- ولایتی، رحیم. ۱۳۹۶. گزارش کاوش وگمانه زنی به منظور تعیین عرصه وحریم شهر تاریخی اوجان- آذربایجان شرقی.
- ویلسن آلن، جیمز. ۱۳۸۳. سفالگری اسلامی، مجموعه آثار هنر اسلامی. ج ۸. ت : شایسته فر، مهناز. چاپ اول. تهران : انتشارات موسسه مطالعات هنر اسلامی.
- وصاف الحضرة (فضل الله شیرازی). ۱۳۳۸. تاریخ وصاف : در احوال سلاطین مغول. تهران : نشر ابن سینا.
- نقره کار وهمکاران. ۱۳۹۱. سازمان فضایی شهرهای ابواب البر دوره ایلخانی. مطالعات معماری ایران، (۲) : ۶۳-۴۷.
- Fehervari, G. (1973). *Islamic pottery A comprehensive staudy based on the Barlow collection*. London: Faber And faber limited.
- Fehervavri, G. (2000). *Ceramics of the Islamic world, in the Tareq Rajab museum*. London- new york: I.B Tauris Publishers.